

ISSN 2524-2369 (Print)

ISSN 2524-2377 (Online)

УДК 378.2(474)(476)(091)“18/19”

<https://doi.org/10.29235/2524-2369-2020-65-3-298-306>

Паступіў у рэдакцыю 12.03.2020

Received 12.03.2020

**Н. Я. Новік**

*Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, Мінск, Беларусь*

## **ВЫШЭЙШЫЯ НАВУЧАЛЬНЫЯ ЁСТАНОВЫ БЕЛАРУСКА-ЛІТОВСКИХ ГУБЕРНЯЎ У СІСТЭМЕ НАВУКОВАЙ АТЭСТАЦЫІ І ПАДРЫХТОЎКІ НАВУКОВЫХ КАДРАЎ РАСІЙСКОЙ ІМПЕРЫІ (XIX – ПАЧАТАК XX ст.)**

**Анотацыя.** В первой половине XIX в. в систему научной аттестации, которая постепенно формировалась в Российской империи, входили существовавшие на территории белорусско-литовских губерний высшие учебные заведения. Обязанностью их профессорских коллегий являлась подготовка кадров для научно-исследовательской и научно-педагогической работы по фундаментальным естественным и гуманитарным наукам. Аттестация научных кадров предполагала наличие иерархии ученых степеней, состав которой фактически сводился к следующей схеме: «кандидат» – «магистр» – «доктор наук». На первом этапе (1803–1832 гг.) в рамках системы научной аттестации Российской империи действовали Виленский университет и Полоцкая иезуитская академия, обладавшие правом присуждать ученые степени. На втором этапе (1832–1864 гг.) авторитетными центрами подготовки научных кадров являлись созданные после закрытия Виленского университета специальные высшие учебные учреждения: Виленская медико-хирургическая академия, Виленская римско-католическая духовная академия. Весомый вклад в подготовку ученых-аграриев, развитие новых направлений аграрной науки внес Горы-Горецкий земледельческий институт, хотя он и не обладал правом присуждать ученые степени магистра и доктора. В целом роль высших учебных заведений белорусско-литовских губерний в системе научной аттестации Российской империи снизилась, поскольку на данном этапе они уже не могли осуществлять аттестацию по всей номенклатуре специальностей. На третьем этапе (1864–1917 гг.) подготовка профессиональных ученых на территории региона фактически не осуществлялась в условиях отсутствия высших учебных заведений. При этом стоит отметить вклад в формирование кадров в области специальных исторических наук, сделанный в начале XX в. Витебским отделением Московского археологического института.

**Ключевые слова:** система образования в Беларуси, научная аттестация, университет, ученая степень, фундаментальные и прикладные науки

**Для цитирования:** Новік, Н. Я. Вышэйшыя навучальныя ўстановы беларуска-літоўскіх губерняў у сістэме навуковай атэстацыі і падрыхтоўкі навучальных кадраў Расійскай імперыі (XIX – пачатак XX ст.) / Н. Я. Новік // Вес. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманіт. навук. – 2020. – Т. 65, № 3. – С. 298–306. <https://doi.org/10.29235/2524-2369-2020-65-3-298-306>

**Natallia Ya. Novik**

*Institute of History of the National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus*

## **HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF THE BELARUSIAN-LITHUANIAN PROVINCES IN THE SYSTEM OF SCIENTIFIC CERTIFICATION AND TRAINING OF SCIENTIFIC PERSONNEL OF THE RUSSIAN EMPIRE (XIX – EARLY XX CENTURIES)**

**Abstract.** The system of scientific certification, which was gradually formed in the Russian Empire in the first half of the 19th century, included higher educational institutions on the territory of the Belarusian-Lithuanian provinces: Vilnia University, Vilnia Medical and Surgical Academy, Polatsk Jesuit Academy, Vilnia Roman Catholic Academy. The training of scientific personnel in the natural sciences and humanities was the responsibility of the professorial colleges of these educational institutions, each of which was an independent certification center. The activities of these educational institutions within the framework of the system of scientific certification assumed the existence of a hierarchy of academic degrees, the composition of which was actually reduced to the following scheme: “candidate” – “master” – “doctor of sciences”. The most representative on the scientific and pedagogical weight and the number of professors and teachers was Vilnia University. The practice of defending of the dissertations by specialists from internal Russian provinces and from abroad in it evidenced of the high recognition of Vilna University. Vilnia University and the Vilnia Medical and Surgical Academy were well-known centers for the training of scientific personnel in the field of medical sciences. Under the academic jurisdiction of the Vilnia University, as well as the Polatsk Jesuit Academy, Vilna Roman Catholic Academy was theology. A significant contribution to the training of scientific personnel, the creation of new areas of agricultural science was made by the Hory-Horki Agricultural Institute,

although it was not an independent center of scientific certification. After the closing of this institute, there were no higher educational institutions in Belarus capable of training specialists for scientific research, but at the beginning of the 20th century, a certain role in the formation of personnel in the field of special historical disciplines was played by the Vitsebsk branch of the Moscow Archaeological Institute.

**Keywords:** educational system of Belarus, scientific certification, university, academic degree, fundamental and applied sciences

**For citation:** Novik N. Ya. Higher educational institutions of the Belarusian-Lithuanian provinces in the system of scientific certification and training of scientific personnel of the Russian Empire (XIX – early XX centuries). *Vesti Natsyyanal'nai akademii navuk Belarusi. Seriya humanitarnykh navuk = Proceedings of the National Academy of Sciences of Belarus. Humanities Series*, 2020, vol. 65, no. 3, pp. 298–306 (in Belarusian). <https://doi.org/10.29235/2524-2369-2020-65-3-298-306>

Роля вышэйшых навучальных устаноў беларуска-літоўскіх губерняў у сістэме навуковай атэстацыі і падрыхтоўкі навуковых кадраў Расійскай імперыі з'яўляецца маладаследаванай навуковай праблемай. Асноўныя падыходы да арганізацыі навукі, навуковай атэстацыі, урадавай палітыкі ў гэтай галіне знайшлі адлюстраванне ў абагульняючых працах па гісторыі навукі ў Расійскай імперыі [1–4]. Найбольшы інтарэс даследчыкаў традыцыйна выклікала гісторыя Горы-Горацкага земляробчага інстытута, у тым ліку і дзейнасць гэтай навучальнай установы па фарміраванні кадраў навукоўцаў-аграрыяў [5–7]. У айчыннай гістарыяграфіі закранаецца пытанне падрыхтоўкі навуковых кадраў у галіне спецыяльных гістарычных дысцыплін у Віцебскім аддзяленні Маскоўскага археалагічнага інстытута [8]. Некаторыя аспекты дзейнасці Галоўнай Літоўскай семінарыі і Віленскай Рымска-каталіцкай духоўнай акадэміі ў справе атэстацыі навуковых кадраў у галіне тэалогіі адлюстраваны ў працах літоўскіх гісторыкаў [9–10]. Як можна бачыць, у поле зроку айчынных і замежных аўтараў знаходзіліся асобныя сюжэты гісторыі падрыхтоўкі прафесійных навукоўцаў з ліку спецыялістаў з вышэйшай адукацыяй на тэрыторыі Беларусі і Літвы, у поўным аб'ёме вызначаная праблема яшчэ не з'яўлялася прадметам спецыяльнага даследавання. У сувязі з гэтым намі пастаўлена мэта прадставіць агульную схему зараджэння і развіцця сістэмы навуковай атэстацыі і падрыхтоўкі навуковых кадраў на прыкладзе вышэйшых навучальных устаноў беларуска-літоўскіх губерняў.

На мяжы XVIII–XIX стст. ва ўсіх галінах грамадскай вытворчасці асвойваліся новыя віды тэхнічных сродкаў, укараняліся больш дасканалыя тэхналагічныя працэсы, што ўзмацняла значэнне навукі, спрыяла прыкметнаму пашырэнню яе функцый, росту сеткі навуковых устаноў. Калі ў папярэдні перыяд існаванне навуковых цэнтраў мела шмат у чым эксперыментальны характар, то ў XIX ст. яны сталі неад'емным элементам дзяржаўнага і грамадскага жыцця [3, с. 10].

Дасягненні навукі былі забяспечаны арганізацыйнымі формамі, якія паступова выпрацоўваліся і ўдасканальваліся. У першае дзесяцігоддзе XIX ст. у Расійскай імперыі былі праведзены адносна ліберальныя ўрадавыя мерапрыемствы ў галіне арганізацыі навукі і вышэйшай адукацыі. У 1802 г. пасля ўтварэння Міністэрства народнай асветы ўпершыню з'явіўся ўрадавы орган, якому даручалася кіраўніцтва навукай і вышэйшай адукацыяй у Расійскай імперыі. Народная асвета, уключаючы і навуковыя даследаванні, аб'яўлялася «дзяржаўнай часткай». Міністэрства народнай асветы ажыццяўляла кантроль над дзейнасцю Пецябургскай акадэміі навук, Расійскай акадэміі, універсітэтаў, усіх вучылішчаў (акрамя духоўных і ваенных), бібліятэк, музеяў, друкарняў. Еўрапейская частка Расійскай імперыі дзялілася на 6 навучальных акруг, кожную з якіх узначальваў прызначаны царом папачыцель. Беларуска-літоўскія губерні ўвайшлі ў склад Віленскай навучальнай акругі, навуковым і адміністрацыйным цэнтрам якой з'яўляўся Віленскі ўніверсітэт.

Імкнучыся да аднастайнасці вышэйшай адукацыі і навукі, урадавыя кругі ў 1804 г. выпрацавалі першы тыпавы статут універсітэтаў, згодна з якім навуковая праца стала неад'емнай часткай дзейнасці гэтых вышэйшых навучальных устаноў. Статут вырашаў шматлікія важныя праблемы, звязаныя са сферай навукі: выбары ганаровых членаў універсітэта і членаў-карэспандэнтаў, разгляд навуковых прац і рэкамендацыя іх да выдання, аб'ява конкурсных задач па розных галінах ведаў, прысуджэнне навуковых ступеняў. Прафесары ўніверсітэтаў сумяшчалі дзве сацыяльныя функцыі, адна з якіх была звязаная з працэсам навучання, другая – з арганізацыйнай і правядзеннем навуковых даследаванняў [1, с. 193–194].

Наяўнасць вучонай ступені з'яўлялася неабходнай умовай атрымання пасады прафесійнага навукоўца ў дзяржаўных вышэйшых навучальных установах, навуковых установах і арганізацыях. Аднак паўсюдна, нават у сталіцы імперыі, адчуваўся дэфіцыт выкладчыкаў і даследчыкаў, таму падрыхтоўка навукова-педагагічнай змены выкладчыкаў вышэйшых навучальных устаноў была адным з ключавых пытанняў арганізацыі навукі. Для яго вырашэння ў Расійскай імперыі на працягу XIX ст. паступова фарміравалася дзяржаўная сістэма навуковай атэстацыі, стваралася заканадаўчая база, на падставе якой функцыянаваў гэты сацыяльны інстытут. Так, 20 студзеня 1819 г. адбылося зацвярджэнне «Положения о производстве в ученые степени». 28 красавіка 1837 г. і 6 красавіка 1844 г. дадзенае палажэнне было прыстасавана да ўніверсітэцкага статуту 1835 г. Істотныя змены ў сістэме навуковай атэстацыі адлюстравала «Положение об испытаниях на звание действительного студента и на ученые степени» ад 4 студзеня 1864 г., якое дзейнічала да кастрычніка 1917 г. Гэтыя законы змяшчалі пералік навуковых ступеняў і адпаведных ім разрадаў навук; патрабаванні, якія прад'яўляліся да суіскальнікаў навуковых ступеняў; адпаведныя кожнай з навуковых ступеняў правілы вусных і пісьмовых экзаменаў; правілы абароны дысертацыі; указанне на інстанцыі, што зацвярджалі вынікі навуковай атэстацыі; пералік прывілеяў, звязаных з атрыманнем навуковых ступеняў [4, с. 37–39].

Заканадаўчыя акты вызначалі іерархію навуковых ступеняў, склад якіх змяняўся. У першай палове XIX ст. існавала наступная камбінацыя: «сапраўдны студэнт» – «кандыдат» – «магістр» – «доктар навук». Дзве першыя ступені фактычна з'яўляліся класамі дыпламаў аб заканчэнні вышэйшай навучальнай установы. І толькі з 1884 г. сістэма навуковай атэстацыі Расійскай імперыі набыла рацыянальны выгляд, заснаваны на дваадзінстве навуковых ступеняў: «магістр» – «доктар» [4, с. 41–42].

Навуковыя ступені можна было атрымліваць паслядоўна адну за адной праз строга вызначаныя прамежкі часу. У гэтай сітуацыі атрыманне вышэйшай ступені доктара расцягвалася, як правіла, на шмат гадоў. Для прысваення ступені кандыдата патрабавалася паспяхова вытрымаць вусны экзамен з так званым кандыдацкім балам у спецыяльнай камісіі факультэта, што збіралася адзін раз на год – перад летнімі канікуламі. Прэтэндэнт, які не набраў кандыдацкага бала, атрымліваў атэстат на званне «сапраўднага студэнта». Гэты дакумент сведчыў, што дадзеная асоба вывучыла ва ўніверсітэце курс навук вызначанага факультэта. Суіскальнік ступені кандыдата павінен быў прадставіць яшчэ «пісьмовую развагу» (аналаг сучаснай дыпломнай працы) па адным з профільных прадметаў факультэта. Суіскальнік дапускаўся да выпрабавання на ступень кандыдата праз год пасля атрымання атэстата студэнта, кандыдат на ступень магістра – праз два, а магістр на ступень доктара – праз тры гады. Прэтэндэнт на пасаду прафесара павінен быў прайсці ўсе навуковыя ступені ад кандыдата да доктара [1, с. 143].

Атрыманню вучонай ступені папярэднічала складаная працэдура працяглых і шматлікіх вусных і пісьмовых экзаменаў. Суіскальнік ступені магістра прадстаўляў дысертацыю на абраную ім і ўхваленую факультэтам тэму. Абароне дысертацыі папярэднічаў разгляд членамі факультэта. Пасля здавальняючай публічнай абароны суіскальніку прысвойвалася вучоная ступень магістра па адным з разрадаў навук.

Для атрымання ступені доктара трэба было прадставіць дэкану адпаведнага факультэта дысертацыю на тэму, якая адрознівалася ад тэмы магістарскай дысертацыі. Толькі пасля абароны, абавязкова забяспечанай тэзісамі дысертацыі, на агульным пасяджэнні факультэта дазвалялася дапусціць суіскальніка да спецыяльных вусных і пісьмовых доктарскіх іспытаў, па заканчэнні якіх прызначалася другая публічная абарона. Зацвярджэнне навуковых ступеняў адбывалася ў адпаведных інстанцыях: кандыдат зацвярджаўся папячыцелем навучальнай акругі, магістр і доктар – міністрам народнай асветы.

Дзяржаўны запыт на прафесійна падрыхтаваных спецыялістаў у галіне навукова-даследчай і навукова-педагагічнай працы абумовіў стварэнне ў 1828 г. спецыяльных цэнтраў падрыхтоўкі прафесарска-выкладчыцкіх кадраў – Прафесарскага інстытута пры Дэрпцкім універсітэце і Курса правазнаўства пры Пецярбургскім універсітэце, якія ўяўлялі з сябе правобраз сучаснай аспірантуры. Прафесарскі інстытут у Дэрпце прызначаўся для падрыхтоўкі выкладчыкаў вышэйшых навучальных званняў, у першую чаргу ўніверсітэтаў. Недахоп кандыдатаў у прафе-

сары прымусіў пайсці на некаторае адступленне ад першапачатковай устаноўкі на прыём толькі «прыродных рускіх». Па асабістым распараджэнні імператара Мікалая I у склад яго выхаванцаў былі ўключаны два чалавекі з Віленскага ўніверсітэта. Аднак прафесарскі інстытут у Дэрпце дзейнічаў непрацяглы час і ў 1839 г. быў закрыты [4, с. 72, 74].

Сістэма навуковай атэстацыі Расійскай імперыі не ўяўляла з сябе адзінай аўтаномнай у арганізацыйным стаўленні структуры і уваходзіла ў абавязкі прафесарскіх калегій: універсітэтаў, Медыка-хірургічнай і Ваенна-медыцынскай акадэміі, Пятроўскай земляробчай і лясной акадэміі ў Маскве, праваслаўных духоўных акадэміі, Полацкай езуіцкай акадэміі, Рымска-каталіцкай духоўнай акадэміі (1832–1842 – Віленскай, пазней Санкт-Пецярбургскай). Кожная з гэтых навучальных устаноў была самастойным атэстацыйным цэнтрам. Вышэйшыя навучальныя установы беларуска-літоўскіх губерняў, як можна бачыць, уваходзілі ў дадзеную сістэму навуковай атэстацыі.

Найбольш прадстаўнічым па навукова-педагагічным аўтарытэце і колькасці прафесарска-выкладчыцкага корпуса з'яўляўся Віленскі ўніверсітэт, створаны ў 1803 г. Адпаведны ўзровень правядзення вучэбных заняткаў і навуковых даследаванняў у гэтым універсітэце забяспечваўся, дзякуючы дзейнасці выкладчыцкага корпусу высокага прафесійнага ўзроўню і наяўнасці багатай вучэбна-матэрыяльнай базы. Віленскі ўніверсітэт меў права прысуджаць вучоныя ступені кандыдата, магістра і доктара па шырокаму спектру навуковых дысцыплін. Кожны здольны і працавіты выпускнік універсітэта мог атрымаць вучоныя ступені [11, с. 67]. Падобная працэдура навуковай атэстацыі ў галіне тэалогіі дзейнічала ў Галоўнай семінарыі пры ўніверсітэце. Па медыцынскіх спецыяльнасцях існавала свая наменклатура вучоных ступеняў: з 1803 па 1838 г. медыкам прысвойвалася толькі дзве з іх (магістр і доктар) [4, с. 43]. У большасці выпадкаў вучоныя ступені магістра і доктара медыцыны прысвойваліся асобам, якія з'яўляліся ўраджэнцамі Беларусі і Літвы. У той жа час пра высокае прызнанне Віленскага ўніверсітэта сведчыла практыка абароны дысертацый па медыцынскіх навуках спецыялістамі з унутраных расійскіх губерняў і з-за мяжы.

У пачатку XIX ст. на тэрыторыі беларуска-літоўскіх губерняў з'явіўся яшчэ адзін цэнтр навуковай думкі, калі ў 1812 г. рашэннем урада Полацкі езуіцкі калегіум атрымаў статус акадэміі з правамі ўніверсітэтаў. У дзейнасці акадэміі спалучаліся выкладанне, навуковая праца і папулярызацыя навуковых ведаў з дэманстрацыяй практычнага прымянення дакладных навук. Полацкая езуіцкая акадэмія ўвайшла ў сістэму навуковай атэстацыі ў 1814 г., атрымаўшы права надаваць вучоныя ступені магістра свабодных навук і філасофіі, доктара тэалогіі, грамадзянскага і кананічнага права [12, с. 305]. Пашырэнню маштабаў падрыхтоўкі навуковых кадраў у Полацкай езуіцкай акадэміі перашкодзіў даволі непрацяглы час яе існавання: у 1820 г. навучальная ўстанова была закрыта расійскімі ўладамі.

Акрамя Міністэрства народнай асветы за падрыхтоўку спецыялістаў вышэйшай кваліфікацыі і навуковыя даследаванні адказвалі іншыя міністэрствы. Міністэрству ўнутраных спраў падпарадкоўваліся створаныя пасля закрыцця Віленскага ўніверсітэта Медыка-хірургічная акадэмія і Рымска-каталіцкая духоўная акадэмія ў Вільні, якія працягвалі традыцыі ўніверсітэта ў падрыхтоўцы навуковых кадраў. Права прысуджэння вучоных ступеняў па медыцынскіх навуках належала Віленскай медыка-хірургічнай акадэміі, дзе паспяхова абараняліся магістарскія і доктарскія дысертацыі.

У Расійскай імперыі дзейнічала аўтаномная сістэма атэстацыі па багаслоўскіх навуках, якая мела пэўныя адрозненні ад працэдур прысуджэння вучоных ступеняў у класічных універсітэтах. Правам прысуджэння ступеняў сапраўднага студэнта, кандыдата, магістра, доктара тэалогіі і доктара кананічнага права валодала Рымска-каталіцкая духоўная акадэмія, што працавала ў Вільні ў 1833–1842 гг. і з'яўлялася буйным цэнтрам тэалагічнай навукі. Парадак прысуджэння навуковых ступеняў у акадэміі зацвердзіў у 1839 г. міністр унутраных спраў А. Строганаў. Для вырашэння пытанняў навуковай атэстацыі склікалася канферэнцыя акадэміі з удзелам усіх прафесараў і ад'юнктаў на чале з біскупам (у выпадках яго адсутнасці – біскупам-суфраганам або рэктарам). Пасля заканчэння трэцяга курса алюмны, якія прэтэндавалі на атрыманне вучонай ступені, здавалі асобныя экзамены. Пры ўмове атрымання выдатных адзнак па галоўных пад-



метах і напісання працы на лацінскай мове ім прысвойвалася ступень кандыдата. Алюмны, якія мелі добрыя адзнакі і паспяхова закончылі навучанне ў акадэміі, атрымлівалі ступень студэнта тэалогіі. Навучэнцы чацвёртага курса, якія мелі ступень кандыдата, маглі спрабаваць атрымаць ступень магістра тэалогіі. Выкладчыкі тэалагічных прадметаў рыхтавалі пытанні да экзаменаў, а канферэнцыя – тэмы для дысертацый. Ступень доктара прысуджалася пасля прадстаўлення доктарскай дысертацыі па-лацінску, а таксама працы па-руску аб суаднясенні кананічнага права і дзяржаўных пастаноў [10, р. 212–213]. Ступень доктара тэалогіі магла быць нададзена без напісання дысертацыі і прысуджалася выкладчыкам Духоўнай акадэміі за добрае выкладанне. Так, М. Валанчус атрымаў доктарскую ступень за двухгадовае выкладанне курсаў тэалогіі і біблейскай археалогіі [9, р. 238]. Наданне вучоных ступеняў зацвярджался міністрам унутраных спраў, але мела фармальны характар, паколькі адмоў у зацвярджэнні не сустракалася.

На першапачатковым этапе вучоных ступені ў Расійскай імперыі прысвойваліся толькі па фундаментальных прыродазнаўчых і гуманітарных навук, з сістэмы навуковай атэстацыі выпадалі прыкладныя навукі, на якіх грунтавалася народная гаспадарка. Падобнае становішча было абумоўлена падзелам вышэйшай адукацыі на агульнанавуковы (універсітэцкі) і вузка прыкладны (спецыяльны) напрамкі. Урад расійскага імператара Мікалая I усведамляў важнасць развіцця навукі і вышэйшай адукацыі для стварэння эфектыўнага ўзбраення, баяздольнага флоту, чыгунак, таму даволі ахвотна фінансаваў правядзенне навуковых даследаванняў, вынікі якіх знаходзілі прымяненне ў шэрагу галін народнай гаспадаркі [1, с. 79]. Вялікая ўвага надавалася развіццю спецыяльных вышэйшых навучальных устаноў, што нароўні з падрыхтоўкай спецыялістаў стваралі новыя кірункі навукова-тэхнічнай думкі. Аднак спецыяльныя навучальныя ўстановы не мелі права прысвойваць вучоных ступені магістра і доктара [2, с. 170].

У межах гэтай сістэмы працаваў і Горы-Горацкі земляробчы інстытут, які ў 1848–1864 гг. з'яўляўся цэнтрам сельскагаспадарчай адукацыі і навукі агульнарасійскага значэння. Арганізацыя і змест навучання ў інстытуце, падрыхтоўка яго выхаванцаў да навукова-даследчай дзейнасці знаходзіліся пад кантролем Міністэрства дзяржаўных маёмасцей.

У перыяд навучання студэнты Горы-Горацкага земляробчага інстытута атрымлівалі пэўную базавую падрыхтоўку да самастойнай навуковай працы, чаму ў вялікай ступені спрыялі аграрна-мічныя вандраванні па губернях Расіі, якія пачалі праводзіцца з 1844 г. пад кіраўніцтвам выкладчыкаў інстытута [13, арк. 256–257]. Вынікі вывучэння аграрна-мічнага вопыту падчас гэтых вандраванняў звычайна публікаваліся ў выглядзе справаздач у перыядычных выданнях – «Журнале Міністэрства гаспадарственных имущества» і «Записках Горы-Горецкого земледельческого института» [14, с. 95; 15, с. 33].

Пасля заканчэння інстытута яго выпускнікі атрымлівалі званні «сапраўдны студэнт аграрна-міі» і «аграном», якія прысвойваліся па аналогіі з універсітэцкімі званнямі «сапраўдны студэнт» і «кандыдат». Званне сапраўднага студэнта аграрна-міі прысвойвалася ўсім, хто паспяхова скончыў інстытут. Атрыманне звання агранома было спалучана з выкананнем шэрагу ўмоў, у першую чаргу здачай на «выдатна» экзаменаў. Напрыклад, у 1853 г. сапраўдныя студэнты земляробчага інстытута Волкаў і Савініч паспяхова вытрымалі экзамены на званне агранома па спецыяльных дысцыплінах. Жаданне атрымаць гэтае званне выказаў таксама выпускнік Санкт-Пецярбургскага ўніверсітэта Змечароўскі, але ён, у адрозненне ад папярэдніх прэтэндэнтаў, быў вымушаны трымаць экзамены па ўсіх дысцыплінах, якія выкладаліся ў земляробчым інстытуце [14, с. 14]. Пасля здачы экзаменаў суіскальнікі пісалі «развагу» па адной са спецыяльных дысцыплін і, пры ўмове атрымання станоўчага водгуку на яе, ім прысвойвалася званне агранома, якое было спалучана з вышэйшым класам па службе, чым для выпускнікоў са званнем сапраўднага студэнта.

З асяроддзя выпускнікоў земляробчага інстытута звычайна выбіраліся кандыдаты для заняцця пасады выкладчыкаў сельскагаспадарчых дысцыплін у навучальных установах аграрнага профілю. Лепшыя выпускнікі маглі пасылацца на казённы рахунак у замежную камандзіроўку для далейшага ўдасканалення ведаў у галіне сельскай гаспадаркі з правам пасля вяртання паступіць у ад'юнкта (памагатыя) прафесара ў інстытуце [7, с. 35]. У замежныя камандзіроўкі былі накіраваны: А. В. Саветаў – для вывучэння сельскагаспадарчай тэхналогіі, цукровай прамысловасці, жывёлагадоўлі; А. М. Казлоўскі – для вывучэння дрэнажу; І. М. Чарнапятаў, А. М. Бажанаў –

для вывучэння жывёлагадоўлі; А. Есакоў – для вывучэння палітычнай эканоміі [5, с. 244]. Арганізацыя камандзіровак з’яўлялася справай новай, механізм яе яшчэ не быў дакладна распрацаваны, аб чым пісаў у сваіх успамінах будучы вядомы вучоны-аграрый І. А. Сцебут, накіраваны за мяжу вясной 1858 г.: «Инструкция, которой я был снабжен для заграничного путешествия, была составлена в министерстве и гласила, что я должен употребить три года, назначенные мне для пребывания за границей, на подготовку себя к кафедре земледелия, что эта подготовка должна заключаться в слушании известных лекций и посещениях стран, отличающихся высоким состоянием сельского хозяйства. Но где слушать лекции лучше, что делать кроме того, чтобы выработать из себя преподавателя, я совета получить не мог. Таким образом, я был предоставлен в заграничном путешествии сам себе» [15, с. 35]. І. А. Сцебут вырашыў наведаць у першую чаргу вышэйшыя сельскагаспадарчыя навучальныя ўстановы Германіі, каб пазнаёміцца з іх арганізацыяй і атрымаць карысныя парады выкладчыкаў сельскагаспадарчых дысцыплін на конт найбольш рацыянальнай праграмы сваёй стажыроўкі за мяжой. У выніку, акрамя Германіі, ён наведаў Бельгію, Галандыю, Францыю, Англію, Шатландыю. Праўда, малады вучоны атрымаў прадпісанне Міністэрства дзяржаўных маёмасцей скараціць тэрмін свайго знаходжання за мяжой на паўгода, каб да 1 кастрычніка 1860 г. прыступіць да выкладання ў Горы-Горацкім земляробчым інстытуце [15, с. 38–39].

Званне агранома адпавядала ступені ўніверсітэцкага кандыдата, таму аграномы Горы-Горацкага інстытута мелі права на аднолькавых падставах з кандыдатамі дапускацца да атрымання ступені магістра па тэхналогіі, сельскай гаспадарцы ці лесаводству пры ўніверсітэтах. Важна адзначыць, што сярод тагачасных расійскіх вышэйшых спецыяльных навучальных устаноў (Тэхналагічны, Горны, Лясны і іншыя інстытуты) Горы-Горацкі земляробчы інстытут з’яўляўся першай вышэйшай школай, якая давала магчымасць сваім выхаванцам папоўніць шэрагі прафесійных навукоўцаў, хаця сама і не карысталася правам прысуджаць вучоныя ступені магістра і доктара [5, с. 117]. Найбольш здольныя выпускнікі Горы-Горацкага земляробчага інстытута скарысталася гэтай магчымасцю. Напрыклад, у лютым 1863 г. І. А. Сцебут паехаў у Санкт-Пецярбург здаваць магістарскі экзамен, а да пачатку 1865 г. падрыхтаваў тэкст магістарскай дысертацыі, прысвечанай вапнаванню глебы, якую паспяхова абараніў у Пецярбургскім універсітэце ў кастрычніку гэтага года [15, с. 43, 48]. А. В. Саветаў і А. М. Бажанаў абаранілі магістарскія дысертацыі ў Маскоўскім універсітэце, І. М. Чарнапятаў – у Пятроўскай земляробчай і лясной акадэміі. У Пецярбургскім універсітэце А. В. Саветаў абараніў доктарскую дысертацыю, а А. П. Людагоўскі – магістарскую [5, с. 244].

Горы-Горацкі земляробчы інстытут здолеў падрыхтаваць плеяду выдатных навукоўцаў у галіне аграрнай навукі: з 569 выпускнікоў інстытута навучальна-навуковай дзейнасці прысвяцілі сябе 99 чалавек. Да іх належалі прафесары найбольш вядомых вышэйшых навучальных устаноў Расійскай імперыі, якія ажыццяўлялі падрыхтоўку спецыялістаў аграрнага профілю (Пятроўскай земляробчай і лясной акадэміі, Пецярбургскага земляробчага інстытута, Казанскага і Адэскага ўніверсітэтаў, Горы-Горацкага земляробчага інстытута).

Такім чынам, у першай палове XIX ст. на тэрыторыі беларуска-літоўскіх губерняў права прысуджаць вучоныя ступені магістра і доктара навук мелі наступныя навучальныя установы: Віленскі ўніверсітэт, Полацкая езуіцкая акадэмія, Віленская Рымска-каталіцкая духоўная акадэмія, Віленская медыка-хірургічная акадэмія. Пасля закрыцця пералічаных вышэйшых навучальных устаноў, а таксама Горы-Горацкага земляробчага інстытута падрыхтавацца да навуковай дзейнасці і атрымаць вучоныя ступені можна было выключна па-за межамі рэгіёна.

І толькі ў пачатку XX ст. на тэрыторыі Беларусі з’явіўся цэнтр навуковых даследаванняў, які адносіўся да навучальных устаноў вышэйшага тыпу – Віцебскае аддзяленне Маскоўскага археалагічнага інстытута. Маскоўскі археалагічны інстытут быў створаны ў 1907 г. у складзе двух аддзяленняў: археалагічнага (першабытная археалогія, хрысціянская археалогія, побытавыя старажытнасці, гісторыя рускай архітэктуры, нумізматыка, музейзнаўства і эпиграфіка) і археаграфічнага (архівазнаўства, бібліятэказнаўства, дыпламатыка, сфрагістыка, геральдыка і генеалогія, метралогія, храналогія) [3, с. 61]. Спецыфіка Маскоўскага археалагічнага інстытута заключалася ў спалучэнні рысаў вышэйшай навучальнай установы, навукова-даследчай установы і на-

вуковага таварыства. У Палажэнні пра Маскоўскі археалагічны інстытут ад 31 студзеня 1907 г. было вызначана, што Інстытут – «...высшее учебное заведение... имеющее целью научную разработку по вопросам археологии, археографии и русской истории... а равно и подготовку специалистов для должностей в архивах, музеях и библиотеках, правительственных, общественных и частных» [16, с. 51–53].

Віцебскае аддзяленне Маскоўскага археалагічнага інстытута было адкрыта 9 лістапада 1911 г. па ініцыятыве Віцебскай вучонай архіўнай камісіі, старшыня якой В. А. Кадыгробаў адзначыў, што «лучшая мечта витеблян иметь у себя учебное заведение высшего типа наконец получает реальное осуществление» [17, арк. 350–352]. Віцебскае аддзяленне Маскоўскага археалагічнага інстытута мела трохгадовы тэрмін навучання, яго выкладчыцкі корпус фарміраваўся у асноўным з сумяшчальнікаў – прафесараў і выкладчыкаў вышэйшых сталічных навучальных устаноў, а таксама служачых архіваў, музеяў, бібліятэк, дзеячаў розных навукова-гістарычных таварыстваў. Акрамя запрошаных прафесараў, да выкладчыцкай працы ў Віцебскім аддзяленні прыцягваліся таксама мясцовыя навуковыя і адміністрацыйныя сілы.

Дасведчаны ў навуковай справе выкладчыцкі кантынгент садзейнічаў засваенню асноўных прыёмаў навуковай працы студэнтамі, якія на трэцім курсе рыхтавалі дысертацыю пад кіраўніцтвам прафесараў, а ў канцы года абаранялі яе. Пасля гэтага Савет інстытута прысуджаў ім званні «археалаг» і «архівіст» (аналагі ўніверсітэцкага кандыдата) з залічэннем у сапраўдныя члены інстытута. Студэнтам, якія скончылі поўны трохгадовы курс, але не прадставілі дысертацыю, прысвойвалася званне члена-супрацоўніка інстытута [8].

Першы выпуск Віцебскага аддзялення Маскоўскага археалагічнага інстытута адбыўся ў 1914 г. У ліку тых, хто паспяхова абараніў дысертацыі, былі жанчыны – М. А. Мельнікава («Витебский лицевой сборник») і А. А. Васільева («Витебская Благовещенская церковь»). М. А. Мельнікава атрымала званне «навуковы архівіст», а А. А. Васільева – «навуковы археалаг». 4 лютага 1915 г. слухалі абарону дысертацый П. І. Дзейніса «Полоцкие церковные древности в их прошлом и настоящем» і Е. С. Івацкы «Коложский Борисоглебский монастырь, ныне Коложская церковь в Гродно». Па выніках абароны Савет вынес рашэнне прысвоіць ім званне «навуковага археалага» і ўзнагародзіць медалямі (першага суіскальна – залатым, другога – срэбным) [8].

Хаця Віцебскае аддзяленне Маскоўскага археалагічнага інстытута не карысталася правам прысуджаць вучоныя ступені магістра і доктара, яго дзейнасць усё ж заклала кадравыя асновы айчыннай археалогіі і архівістыкі, а выпускнікі гэтай навучальнай установы ўжо ў савецкі час падтрымлівалі працу архіваў, музеяў, крэйзнаўчых арганізацый на высокім прафесійным узроўні.

Падводзячы вынікі, зазначым, што навуковая атэстацыя з’яўлялася састаўной часткай дзейнасці вышэйшых навучальных устаноў, якія існавалі на тэрыторыі беларуска-літоўскіх губерняў у XIX – пачатку XX ст. На першым этапе (1803–1832 гг.) уплывовым цэнтрам навуковай атэстацыі Расійскай імперыі з’яўляўся Віленскі ўніверсітэт, які выконваў навукова-арганізацыйныя функцыі у вялікім аб’ёме і ахопліваў практычна ўвесь спектр навуковых дысцыплін. Нароўні з Віленскім ўніверсітэтам правам прысуджаць вучоныя ступені валодала Полацкая езуіцкая акадэмія (у 1814–1820 гг.).

На другім этапе (1832–1864 гг.), пасля закрыцця Віленскага ўніверсітэта, падрыхтоўка навуковых кадраў ажыццяўлялася ў спецыяльных вышэйшых навучальных ўстановах беларуска-літоўскіх губерняў: Віленскай медыка-хірургічнай акадэміі, Віленскай рымска-каталіцкай духоўнай акадэміі, Горы-Горацкім земляробчым інстытуце. Разам з тым пералічаныя вышэйшыя навучальныя установы з прычыны сваёй спецыфікі маглі прысуджаць вучоныя ступені па абмежаванай наменклатуры спецыяльнасцей, таму роля рэгіёна ў сістэме навуковай атэстацыі Расійскай імперыі зменшылася.

На трэцім этапе (1864–1917 гг.) падрыхтоўка прафесійных навукоўцаў на тэрыторыі Беларусі і Літвы фактычна не ажыццяўлялася ва ўмовах адсутнасці вышэйшых навучальных устаноў. Пры гэтым варта адзначыць уклад у фарміраванне айчынных кадраў у галіне спецыяльных гістарычных навук, зроблены Віцебскім аддзяленнем Маскоўскага археалагічнага інстытута.

Нягледзячы на пэўныя цяжкасці, у навучальных установах беларуска-літоўскіх губерняў паступова назапашваўся каштоўны вопыт падрыхтоўкі спецыялістаў з вышэйшай адукацыяй да навукова-даследчай і навукова-педагагічнай працы, адбывалася станаўленне сістэмы навуковай атэстацыі, некаторыя элементы якой не страцілі свайго значэння да нашых дзён.

### Спіс выкарыстаных крыніц

1. Павлова, Г. Е. Организация науки в России в первой половине XIX в. / Г. Е. Павлова ; отв. ред. С. Р. Милютинский. – М. : Наука, 1990. – 239 с.
2. Соболева, Е. В. Организация науки в пореформенной России / Е. В. Соболева. – Л. : Наука, Ленингр. отд-ние 1983. – 262 с.
3. Степанский, А. Д. История научных учреждений и организаций дореволюционной России : пособие по спецкурсу / А. Д. Степанский ; под ред. Н. П. Ерошкина. – М. : МГИАИ, 1987. – 86 с.
4. Иванов, А. Е. Ученые степени в Российской империи XVIII в. –1917 г. / А. Е. Иванов. – М. : ИРИ, 1994. – 197 с.
5. Цитович, С. Г. Горьгорецкий земледельческий институт – первая в России высшая сельскохозяйственная школа (1836–1864) / С. Г. Цитович. – Горки : Изд-во Белорус. с.-х. акад., 1960. – 274 с.
6. Белорусская сельскохозяйственная академия: 150 лет: краткий очерк истории и деятельности / Н. А. Шитов [и др.]. – Минск : Ураджай, 1990. – 279 с.
7. История аграрной науки Беларуси (XIX – начало XXI в.) : в 2 ч. / В. Г. Гусаков [и др.] ; редкол.: В. Г. Гусаков (гл. ред.) [и др.]. – Минск : Беларус. навука, 2017. – Ч. 1. – 310 с.
8. Шумейко, М. Ф. Из истории Витебского отделения Московского археологического института. К 100-летию со дня открытия / М. Ф. Шумейко // Вестн. архивиста. – 2011. – № 3. – С. 205–222.
9. Šenavičiene, I. Žemaičių lituanistai Vilniaus vyriausioje seminarijoje. Motiejus Valančius / I. Šenavičiene. – Vilnius : Lietuvos Respublikos Švietimo ir mokslo ministerijos leidybos centras, 1998. – 254 p.
10. Jogela, V. Vilniaus Romos kataliku dvasine akademija 1833–1842 metais: organizacija ir veikla / V. Jogela. – Vilnius : Eugrimas, 1997. – 234 p. – (Lietuvių atgimimo istorijos studijos ; 14).
11. Беспамятных, Н. Д. Математическое образование в Белоруссии : ист. очерк / Н. Д. Беспамятных. – Минск : Выш. шк., 1975. – 288 с.
12. Kadulka, I. Academia Połocka: ośrodek kultury na Kresach, 1812–1820 / I. Kadulka. – Gdańsk : Wydaw. Uniw. Gdańskiego, 2004. – 308 s.
13. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). – Ф. 2260. Воп. 1. Спр. 310.
14. Записки Горьгорецкого земледельческого института. – СПб. : Тип. М-ва гос. имуществ, 1853. – Кн. 2. – 98 с.
15. Балашев, Л. Л. Иван Александрович Стебут (1833–1923) / Л. Л. Балашев. – М. : Наука, 1966. – 167 с.
16. Положение о Московском археологическом институте : утв. 31 янв. 1907 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3 : в 33 т. – СПб., 1910. – Т. 27. – С. 51–53.
17. НГАБ. – Ф. 1416. Воп. 6. Спр. 902.

### References

1. Pavlova G. E. *Organization of science in Russia in the first half of the XIX century*. Moscow, Nauka Publ., 1990. 239 p. (in Russian).
2. Soboleva E. V. *Organization of science in post-reform Russia*. Leningrad, Nauka Publ., 1983. 262 p. (in Russian).
3. Stepanskii A. D. *History of scientific institutions and organizations of pre-revolutionary Russia*. Moscow, Moscow State Historical and Architectural Institute, 1987. 86 p. (in Russian).
4. Ivanov A. E. *Academic degrees in the Russian Empire of the 18th century – 1917*. Moscow, Institute of Russian History, 1994. 197 p. (in Russian).
5. Tsitovich S. G. *Gorygoretsky Agricultural Institute (1836–1864)*. Gorki, Publishing House of the Belarusian Agricultural Academy, 1960. 274 p. (in Russian).
6. Shitov N. A., Livshits V. M., Nemykina I. A., Dyubakova M. G., Zyabkina Z. F., Kovalev P. A. (et al.). *Belarusian Agricultural Academy: 150 years: a brief outline of history and activities*. Minsk, Uradzhai Publ., 1990. 279 p. (in Russian).
7. Gusakov V. G., Gaponenko O. A., Danilovich V. V., Krivichanina E. A., Nosevich L. I., Smekhovich N. V. *The history of the agrarian science of Belarus (XIX – beginning of XXI century)*. Part I. Minsk, Belaruskaya navuka Publ., 2017. 310 p. (in Russian).
8. Shumeiko M. F. 100 years since the opening of the Vitebsk department of Moscow Archeological Institute. *Vestnik arkhivista = Herald of an Archivist*, 2011, no. 3, pp. 205–222 (in Russian).
9. Šenavičiene I. *Žemaičių lituanistai Vilniaus vyriausioje seminarijoje. Motiejus Valančius* [Samogitian Lithuanians at the Vilnius Seminary. Motiejus Valančius]. Vilnius, Lietuvos Respublikos Švietimo ir mokslo ministerijos leidybos centras, 1998. 254 p. (in Lithuanian).
10. Jogela V. *Vilniaus Romos kataliku dvasine akademija 1833–1842 metais: organizacija ir veikla* [Vilnius Roman Catholic Spiritual Academy in 1833–1842: organization and activity]. Vilnius, Eugrimas Publ., 1997. 234 p. (in Lithuanian).
11. Bespamyatnykh N. D. *Mathematical education in Belarus*. Minsk, Vysheishaya shkola Publ., 1975. 288 p. (in Russian).



12. Kadulska I. *Academia Polocka: ośrodek kultury na Kresach, 1812–1820* [Academia Polocka: cultural center in Kresy, 1812–1820]. Gdańsk, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2004. 308 p. (in Polish).
13. *National Historical Archive of Belarus (NHAB)*. F. 2260. Op. D. 310 (in Russian).
14. *Notes of the Gorygorets Agricultural Institute. Book 2*. St. Petersburg, Printing house of the Ministry of State Property, 1853. 98 p. (in Russian).
15. Balashev L. L. *Ivan Alexandrovich Stebut (1833–1923)*. Moscow, Nauka Publ., 1966. 167 p. (in Russian).
16. Regulation on the Moscow Archaeological Institute: approved on January 31, 1907. *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii. Sobranie 3. T. 27* [Complete collection of laws of the Russian Empire. Collection 3. Vol. 27]. St. Petersburg, 1910, pp. 51–53 (in Russian).
17. *National Historical Archive of Belarus (NHAB)*. F. 1416. Op. 6. D. 902 (in Russian).

### Информация об авторе

**Новик Наталия Евгеньевна** – кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник. Институт истории, Национальная академия наук Беларуси (ул. Академическая, 1, 220072, Минск, Республика Беларусь). E-mail: n.novik@tut.by

### Information about the author

**Natallia Ya. Novik** – Ph. D. (Hist.), Leading Researcher. Institute of History of the National Academy of Sciences of Belarus (1 Akademicheskaya Str., Minsk 220072, Belarus). E-mail: n.novik@tut.by